

Antoon van Aken

DE WEG NAAR DE DICTATUUR

DUITSLAND 1919-1934

Copyright ©Antoon van Aken 2026 Alle rechten voorbehouden

ISBN 9789465468242

Afbeelding omslag: Adolf Hitler tijdens een verkiezingstoespraak in 1932

INHOUDSOPGAVE

Proloog	p. 5
Deel 1 1 juli 1919 – 31 januari 1933	p. 11
Deel 2 31 januari 1933 – 31 augustus 1934	p. 145
Noten	p. 339
Geraadpleegde literatuur	p. 345
Bibliografie	p. 349

PROLOOG

In 1918 ging de Grote Oorlog, zoals de Eerste Wereldoorlog lang werd genoemd, het vierde jaar in. De Duitsers en hun bondgenoten slaagden er in maart 1918 in om aan het oostfront met de Russen tot een wapenstilstand te komen, waarna een groot deel van de troepen naar het westen konden worden gestuurd. De hoop van de Duitse legerleiding was om met deze versterkingen aan het westelijk front in België en Noord-Frankrijk een beslissing te forceren, voor de Amerikanen, die in 1917 aan de oorlog waren gaan deelnemen, met hun numerieke overwicht dat onmogelijk zouden maken.

Het Duitse offensief dat op 21 maart 1918 begon, had aanvankelijk veel succes. De Duitse stoottroepen drongen in mei 1918 door tot veertig kilometer van Parijs, waarmee de Franse hoofdstad door het Duitse langeafstandsgeschut onder vuur kon worden genomen. Maar toen stokte de opmars. Het Amerikaanse miljoenenleger, dat zich tegen die tijd begon te ontplooiën, liet de balans definitief in het voordeel van de *Entente* doorslaan. In juli 1918 begonnen Fransen, Britten en Amerikanen aan een tegenoffensief en een maand later stortte het Duitse leger aan het westelijk front in elkaar. Haastig aangevoerde reserves slaagden er nog wel in om de geallieerde legers op te houden, maar een nederlaag leek niet meer te vermijden. In november 1918 werd een wapenstilstand gesloten tussen de centrale mogendheden en de geallieerden en op 11 november 1918 om 11 uur 's morgens zwegen de wapens.

In Duitsland dreigde na de wapenstilstand een rode revolutie die in het begin op dezelfde manier leek te verlopen als in Rusland. Eerst werd de keizer afgezet, hij vluchtte naar Nederland, daarna werd de republiek uitgeroepen en vervolgens dreigden de Spartakisten, een uiterst linkse beweging, in januari 1919 de macht over te nemen, net zoals de bolsjewieken dat eerder in Rusland hadden gedaan.

De in het nauw gebrachte rijksregering zag zich genooddaakt om de hulp in te roepen van gewapende troepen om de opstand neer te slaan. Dat bleek eenvoudiger dan verwacht, want er zwierven na de wapenstilstand miljoenen gedesillusioneerde soldaten rond in Duitsland en uit deze ontevreden massa ontstonden *Freikorpsen*, milities, die overwegend van uiterst rechtse signatuur waren en daarom niets op hadden met een sovjetdictatuur à la Lenin. Ze sloegen de rode greep naar de macht met harde hand neer, waarbij de voornaamste leiders, Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg, werden vermoord.

In dezelfde tumultueuze maand werden in Duitsland de eerste vrije verkiezingen gehouden voor het parlement, de *Nationalversammlung*, waarbij de sociaaldemocraten en katholieken als grootste uit de bus kwamen. Friedrich Ebert, een

voormalige zadelmaker, werd tot president gekozen en het eerste kabinet dat in de republiek werd gevormd, werd geleid door Philipp Scheidemann. Zowel Scheidemann als Ebert waren sociaaldemocraten. Vanwege de onzekere situatie in Berlijn in januari 1919 hadden Ebert en Scheidemann ervoor gekozen om de Duitse staat voorlopig te leiden vanuit Weimar, een centraal gelegen stadje, dat makkelijk te verdedigen was tegen de revolutionaire oprispingen die de rest van het land tijdens die tumultueuze periode teisterden.

Scheidemann en Ebert kregen vanaf het begin te maken met onvoorstelbare problemen. In Beieren lukte het radicaal-linkse elementen wel om een regime van sovjetsignatuur te installeren en de deelstaat stuurde zelfs aan op onafhankelijkheid, maar met de inzet van de *Freikorpsen* werd aan dit streven in april 1919 op bloedige wijze een eind gemaakt.

Een ander groot probleem voor de nieuw aangetreden Duitse regering was het vredesoverleg met de geallieerden, dat in januari 1919 in Parijs begon. De geallieerden wilden de Duitsers er niet eerder bij hebben dan dat ze zelf de voorwaarden hadden bepaald, wat in Duitsland werd uitgelegd als een enorme vernedering. Toen de Duitse regering de voorwaarden uiteindelijk in mei 1919 onder ogen kreeg, waren die dermate draconisch, dat Philip Scheidemann op 20 juni 1919 bij president Friedrich Ebert zijn ontslag indiende. Hij weigerde aan dergelijk beschamende voorwaarden zijn naam te verbinden. De geallieerden stelden vervolgens een ultimatum, waarna een haastig geformeerd nieuw kabinet, onder leiding van de sociaaldemocraat Gustav Adolf Bauer, op het allerlaatste moment besloot om aan de geallieerde eisen tegemoet te komen. De enige andere optie, opzegging van de wapenstilstand en voortzetting van de oorlog, werd nog wel serieus overwogen, maar uiteindelijk toch door een meerderheid van het parlement afgewezen.

Op zaterdag 28 juni 1919 arriveerde een door de Duitse regering daartoe gemachtigde delegatie onder leiding van Matthias Müller en Johannes Bell in de spiegelzaal van het paleis in Versailles. Onder doodse stilte stonden Müller en Bell, na de inleidende woorden van de Franse premier Clemenceau, op en liepen naar voren om het verdrag te tekenen. Müller, de Duitse minister van buitenlandse zaken, droeg witte handschoenen die hij uittrok en naast het verdrag legde zodra hij getekend had. Een klein maar veelzeggend gebaar, dat alles te maken had met de opmerking van de inmiddels afgetreden kanselier Scheidemann dat wat hem betreft de hand die een dergelijk verdrag ondertekende, mocht verdorren.

Een van de journalisten die bij het raam zat, draaide zich om naar een collega en fluisterde: “Je kunt de haat bijna voelen.”

Dat was geen understatement. Duitsland moest belangrijke gebieden afstaan, waaronder de havenstad Danzig. Vooral dat laatste was voor veel Duitsers onverteerbaar, omdat het Oost- en West-Pruisen van elkaar scheidde, waardoor Duitsland feitelijk in tweeën werd gedeeld. Verder kreeg Duitsland de schuld voor de oorlog in de schoenen geschoven en moest het opdraaien voor de schade die was aangericht. Het precieze bedrag zou later in een afzonderlijk verdrag worden geregeld, maar dat de herstelbetalingen aanzienlijk zouden zijn en Duitsland mogelijk aan de bedelstaf zouden brengen, was niet uitgesloten. Vooral de Fransen stonden er geharnast in: ze hadden tijdens de vredesbesprekingen in Parijs al geëist dat Duitsland voor alle materiële en immateriële schade moest opdraaien en daarbij een som op tafel gelegd die onmogelijk door Duitsland kon worden opgebracht. De Britten en Amerikanen zagen de onhaalbaarheid van de Franse eisen wel in, maar slaagden er niet in om tijdens het maandenlange overleg tot een aanvaardbaar compromis te komen, waarna uiteindelijk werd besloten om in het verdrag van Versailles uitsluitend op te nemen dat Duitsland herstelbetalingen diende te verrichten, zonder tot een concreet bedrag te komen.

Niet alleen de nog nader te bepalen herstelbetalingen zorgden in Duitsland voor veel onvrede, ook de hele wapenstilstand leed steeds meer onder het volstrekt onjuiste beeld dat een voortzetting van de oorlog veel beter zou zijn geweest, maar dat dit door een revolutie van binnenuit onmogelijk was geworden. Niet de geallieerde superioriteit, maar innerlijke verdeeldheid, zou in deze lezing Duitsland de kop hebben gekost. Deze dolkstootlegende vond onder brede lagen van de bevolking weerklink en gaf, samen met de vernedering van het verdrag van Versailles ruim baan aan de onder de Duitse bevolking breed gedragen revanchistische gevoelens.

Met het verdrag eindigde de Grote Oorlog, die meer dan vier jaar had geduurd. De belangrijkste architect van het verdrag, de Amerikaanse president Woodrow Wilson, zag echter in de maanden daarvoor veel van zijn idealen voor een wereldomvattende vrede stranden op de onverzettelijke Fransen en de sluwe Britten. Het compromis dat uiteindelijk in Versailles op tafel lag, was slechts een slap aftreksel van wat Wilson bij zijn aankomst in Parijs voor ogen stond. Critici zagen haarscherp welke potentiële risico's aan het verdrag kleefden en vreesden dat het slechts een opmaat vormde voor een nieuwe oorlog. Wilson zag

dat ook wel, maar was na vijf maanden de uitputting nabij en niet meer in staat om de talrijke oneffenheden glad te strijken.

Op maandag 14 juli 1919 werd in Parijs de overwinningsparade gehouden, het hoogtepunt van Frankrijks triomf. Het was een stralende zomerdag. Bij het eerste gloren van de dageraad werden de toeschouwers die een plaatsje op de hoge balkons langs de Champs Elysées hadden bemachtigd, getrakteerd op een imponerend schouwspel. Zover het oog reikte, wapperden langs de groene *Avenue de la Grande Armée* vlaggen en wimpels van de geallieerde naties in een eindeloze rij van witte vlaggenmasten.

Rond acht uur 's morgens verscheen de president van de republiek, Raymond Poincaré, in een open wagen, luid toegejuicht door de menigte. Tromgeroffel weerklonk en vuurpijlen stegen op en ontploften boven de Arc de Triomphe in een baaierd van kleuren. Vanuit de forten rond Parijs begon de zware stem van de kanonnen te spreken. Toen verscheen de voorhoede van de parade.

Het waren drie jongemannen, of wat van hen over was, afschuwelijk verminkt in de strijd. In uniform werden ze in primitieve karretjes voortgeduwd door hun verpleegsters. Meteen daarachter kwam een groot contingent van nog meer oorlogsinvaliden. Officieren en soldaten van alle rangen marcheerden of strompelden in rijen van twaalf door elkaar, zonder een schijn van militaire orde. Blinden werden door hun kameraden met één been of arm geleid, mannen van wie het verwoeste gezicht verborgen was onder een laag verband, mannen zonder handen, mannen met de groengekleurde huid veroorzaakt door chloorgranaten en mannen met de verwilderde blik van getraumatiseerden. Sommige droegen een kalotje of hoofddekseel om de afschuwelijke wonden te verbergen. Onder hen oorlogsheld en lid van de Nationale Vergadering, André Maginot. Toen de deeriswekkende karavaan langs de tribune trok waarop honderdvijftig meisjes uit de Elzas in nationale klederdracht hadden plaatsgenomen, daalde een regen van bloemen op hen neer.

Pas na dit eerbetoon aan de voor hun leven mismaakte slachtoffers van het oorlogsgeweld, kwam de glorie zelf. Begeleid door donderend tromgeroffel en helder trompetgeschal reed een eskadron van de Republikeinse Garde door de Arc de Triomphe. Veertig meter daarachter reden maarschalk Joseph Joffre, de man die Frankrijk in 1914 aan de Marne voor de ondergang had behoed, en maarschalk Ferdinand Foch, die het land in 1918 naar de overwinning voerde. In alfabetische volgorde volgden de geallieerden. Eerst de Amerikanen, daarna de Britten, Italianen, Japanners, Polen, Portugezen, Roemenen, Serviërs, Siamezen

en Tsjechoslowaken. Alleen Rusland, geïsoleerd van zijn voormalige bondgenoten door revolutie en burgeroorlog, ontbrak.

Het imponerendste deel van de stoet was tevens het einde van de parade. Een eenzame figuur die statig door de Arc de Triomphe reed, in een blauw uniform, het strenge gelaat nog bleker dan gewoonlijk: maarschalk Philippe Pétain, de opperbevelhebber van het Franse leger. Hij werd gevolgd door de *poilus*, de Franse soldaten, die hij tien maanden door de hel van Verdun had geleid en een jaar daarna bekwaam tegen muitereien had beschermd. Daarachter de snelle chasseurs, de huzaren, de kurassiers, fraai uitgedoste leden van het Vreemdelingenlegioen, woest ogende Marokkaanse *goums*, Algerijnse en Indochinese tirailleurs, artilleristen, vliegeniers en mariniers. De parade werd afgesloten door negen tanks die donderend onder de Arc de Triomphe door reden.

De overwinningssparade versterkte de illusie dat Frankrijk de oorlog grotendeels op eigen kracht had gewonnen. Niets was echter minder waar. Zonder de hulp van Engelsen en Amerikanen hadden de Fransen het nooit gered. De twee belangrijkste bondgenoten van Frankrijk betaalden echter een enorme prijs voor de overwinning. Zo hoog waren de verliezen en zo geldverslindend was de inspanning geweest dat beide landen alles liever zouden doen dan Frankrijk nog een keer van de ondergang redden. Als dat al tot de Fransen doordrong, dan vonden ze dat niet erg, want ze waren in de veronderstelling dat ze het een volgende keer wel alleen zouden redden. Daarmee overschatten ze hun eigen kracht echter op tragische wijze. De oorlog had het Franse volk moreel, numeriek en economisch zo ernstig verzwakt, dat het nauwelijks nog tot een krachtmeting van enige omvang in staat was. De overwinning had Frankrijk feitelijk van al haar reserves en weerstand beroofd.

Het land was in alle opzichten uitgeput. Economisch en financieel had de oorlog een zware aanslag gedaan op de veerkracht van het Franse volk. Bouwland en infrastructuur waren op grote schaal verwoest. Het ministerie van Financiën schatte de door de Duitsers aangerichte schade op hondervierendertig miljard gouden franken, een bedrag dat elk begrip te boven ging. Daarbij kwamen nog de miljoenen die aan pensioenen moesten worden uitbetaald aan de vele oudstrijders en invaliden en die het land voor vele jaren als een molensteen om de nek zouden hangen. Ook had het land een schuld van honderzesenvijftig miljard gouden franken, waarvan een belangrijk deel aan Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. De begroting over 1919 was zeven maanden uitgesteld en in die periode werden nog meer leningen afgesloten. Uiteindelijk beliep het tekort voor 1919 alleen al op tot zevenentwintig miljard gouden franken.

De Fransen gingen er ten onrechte vanuit dat de bondgenoten wel inschikkelijk zouden zijn ten aanzien van rente en aflossing, maar dat bleek tot hun teleurstelling en verbazing niet het geval. Groot-Brittannië had op het slagveld van Vlaanderen ruim een miljoen jonge mannen verloren en zag zich als gevolg daarvan in eigen land voor enorme problemen geplaatst. Afzien van de vorderingen op Frankrijk hoorde daar niet bij.

Ook de Amerikanen waren daartoe niet bereid. En dat betekende dat zowel de Britten als de Fransen nog jaren gebukt zouden gaan onder enorme rente en aflossingsverplichtingen. (1)

DEEL 1

1 juli 1919 – 31 januari 1933

1.

Toen Matthias Erzberger eind 1919 in Duitsland minister van financiën werd, kon hij na één blik op de belangrijkste cijfers slechts constateren dat het land op de rand van een faillissement balanceerde. De staatsschuld was tussen 1913 en 1919 toegenomen van vijf miljard mark tot een duizelingwekkend bedrag van ruim honderdvijftig miljard mark. Een nog deprimerender beeld bood het financieringstekort op de lopende begroting. Voor 1919 werd ruim zeven miljard mark aan inkomsten verwacht, waar tegenover meer dan zeventien miljard mark aan uitgaven stonden. De belangrijkste lasten waren de rente op de staatsschuld van tien miljard mark en de oorlogspensioenen en uitkeringen aan werklozen waarvoor ruim vier miljard mark moest worden neergeteld. Ten slotte hingen de nog niet vastgestelde herstelbetalingen aan de geallieerden als een zwaard van Damocles boven de Duitse rijksbegroting.

De belangrijkste reden voor de volledig uit de hand gelopen staatsschuld lag in het feit dat Erzbergers voorgangers er tijdens de oorlog vanuit waren gegaan dat ze na een Duitse overwinning de *Entente* voor dit enorme bedrag konden laten opdraaien. Toen in september 1918 duidelijk werd dat Duitsland de oorlog aan het verliezen was, lag de schuldenberg als een rente verslindend monster onder de staatsbegroting. Erzbergers voornaamste zorg was dan ook hoe hij de staatsschuld zo snel mogelijk weer tot aanvaardbare proporties kon terugbrengen. De meerderheid van de financiële experts beschouwden dit probleem echter als onoplosbaar en daarom adviseerden ze Erzberger de staat bankroet te verklaren, zodat met een schone lei kon worden begonnen. Maar de nieuwe minister van financiën wilde daar niets van weten, deels om de Duitse kredietwaardigheid niet te verspelen, maar vooral om de miljoenen kleine spaarders, die hun zuurverdiende spaargeld in oorlogsobligaties hadden belegd, niet in de kou te laten staan. “Een dergelijke maatregel,” zei hij in een van zijn eerste redevoeringen als minister tegen de *Nationalversammlung*, “zou vooral degenen treffen die het vaderland in zijn zwaarste uren gesteund hebben en de speculanten die hun geld niet in oorlogsobligaties belegd hebben dubbel bevoordelen. Op de eerste plaats omdat hun bezittingen sterk in waarde zouden vermeerder en op de tweede plaats omdat ze geen nadeel ondervinden van het schrappen van de staatsschuld.”

In dezelfde rede gaf Erzberger aan dat hij het geld om de belangrijkste problemen te kunnen oplossen bij de rijken en welgestelden vandaan wilde halen. “Als we de balans opmaken,” zei hij, “dan zien we aan de ene kant de armoede en ellende van de lagere klassen, die het zwaarst geleden hebben onder de ge-

volgen van de oorlog, en aan de andere kant de enorme winsten, rijkdom, luxe, welvaart en buitensporige bezitsvorming van de heersende klasse.”

Door het zwaarder belasten van de welgestelden wilde Erzberger niet alleen de staatsfinanciën weer op orde brengen, maar ook het bolsjewisme, dat hij als een Aziatische ziekte zag, definitief de wind uit de zeilen nemen. Erzberger vreesde, waarschijnlijk niet ten onrechte, dat wanneer de last van het enorme financieringstekort op de lagere klassen zou worden afgewenteld, dit de sociaal-revolutionairen en communisten in de kaart zou spelen. (2)

Om de rijken de zwaarste lasten te laten dragen was echter een grondige hervorming van het totaal verouderde belastingsysteem nodig. Tot het keizerrijk ten onder ging, had iedere deelstaat zijn eigen belastingen geheven en vervolgens een deel daarvan afgedragen aan de centrale regering. Erzberger wilde precies het tegenovergestelde en wel dat de belangrijkste belastingen door de rijksregering zouden worden geheven en dat de deelstaten daar vervolgens een deel van zouden krijgen. Het was de minister van financiën echter al snel duidelijk dat een ingrijpende hervorming van het belastingsysteem heel veel tijd zou vergen, tijd die hij niet had. Daarom besloot hij direct vijf nieuwe belastingwetten in te voeren, zodat de rijksoverheid op korte termijn de beschikking zou krijgen over voldoende middelen om de problemen rigoureuus aan te pakken.

In juli 1919 joeg de energieke Erzberger, gesteund door zijn bekwame staatssecretaris Stefan Moesle de ene na de andere wet door het parlement. Onvermoeibaar ging de minister in debat met politieke tegenstanders die Erzbergers daadkracht op alle mogelijke manieren trachtten te ontregelen. De journalist Hans Goslar, die het politieke getouwtrek op de voet volgde, gaf de volgende beschrijving van zo'n bijeenkomst:

‘In de grote zaal van het ministerie van Financiën zijn alle stoelen bezet, terwijl het debat heen en weer flitst. De kleine bebrilde staatssecretaris Moesle heeft het moeilijk in het trommelvuur van aanvallen en kritische vragen. (...) Dan verschijnt Erzberger. Moesle gaat zichtbaar opgelucht zitten en Erzberger stort zich vrolijk en onbevangen in het strijdgewoel. Direct verandert de atmosfeer. Met een buitengewone souplesse mengt Erzberger, die al vanaf acht uur 's morgens op de been is en ook al in diverse andere ministeries het woord heeft gevoerd, zich in de discussie. Volgens het recept dat de aanval de beste verdediging is, pakt hij direct zijn belangrijkste tegenstander, dr. Becker-Hessen van de *Deutsche Volkspartei* aan en drijft hem met het ene argument na het andere stap voor stap in de hoek.’

Waarover gingen de discussies?

Heel globaal kon worden gesteld dat Erzberger zich zowel tegen aanvallen uit de conservatieve als links-radicalen hoek moest verdedigen. De conservatieve partijen spanden zich in om de zware last die Erzberger op de schouders van de landjonkers, industriëlen en oorlogsspeculanten wilde leggen, zoveel mogelijk te verlichten, terwijl uit links-radicalen hoek erop werd aangedrongen de kapitaalcrachten in Duitsland nog veel harder aan te pakken. Een goed voorbeeld van de hoog oplopende discussies werd gevormd door de speciale belasting op oorlogswinsten die Erzberger wilde invoeren. Tot een bedrag van ruim honderdzeventigduizend mark per persoon wilde Erzberger een progressief tarief hanteren, zodat een deel van deze winsten voor de speculanten en ondernemers behouden bleef, maar boven dat bedrag wilde hij dat de winst volledig zou worden afgedragen. De conservatieve partijen vonden dat veel te ver gaan en pleitten ervoor dat ook oorlogswinsten boven de door Erzberger gestelde limiet voor een deel behouden mochten worden. De *Unabhängigen*, de revolutionaire tak van de sociaaldemocraten, wilden echter dat er geen enkele limitering zou plaatsvinden en dat alle oorlogswinsten voor de volle honderd procent naar de rijkschatkist zouden gaan.

Behendig tussen deze uitersten door laverend, slaagde Erzberger erin om steeds een meerderheid van de *Nationalversammlung* achter zijn voorstellen te krijgen, waardoor de ene na de andere wet aangenomen werd. Toen het er naar uitzag dat niet alle wetgeving voor het zomerreces doorgevoerd zou zijn, dwong Erzberger zijn ambtenaren om ondanks de zomerhitte waaronder Weimar tegen die tijd gebukt ging, op hun post te blijven. Die daadkracht was niet te vergeefs, want tegen het eind van de zomer van 1919 had Erzberger de lopende rijksbegroting een compleet ander aanzien gegeven. Tegenover de ruim zeventien miljard mark aan uitgaven stonden ruim vijftientig miljard aan inkomsten, waarvan Erzberger tien procent wilde reserveren voor de herstelbetalingen aan de geallieerden. De resterende vijf miljard mark was bestemd voor de deelstaten en gemeenten.

Erzbergers fiscale regime stuitte vooral in de bovenste lagen van de bevolking op veel verzet. Bijna in paniek probeerden de rijken en welgestelden zo veel mogelijk kapitaal naar het buitenland over te brengen, buiten het bereik van Erzbergers belastingambtenaren. Maar de gewiekste minister van financiën had dit voorzien en daarom een aantal draconische maatregelen ingevoerd om mogelijke kapitaalvlucht tegen te gaan. Niet alleen werd de controle aan de grenzen drastisch opgevoerd, maar ook werden zware straffen ingesteld tegen hen die de wetten trachtten te overtreden. Geliefd maakte Erzberger zich daarmee niet bij

de landjonkers, de industriëlen en de oorlogsspeculanten. In de rechtse media verschenen spotprenten waarop de minister werd afgebeeld terwijl hij in de woning van een welgestelde Duitser op zoek was naar spullen waarop hij ook nog belasting zou kunnen heffen, zodat hij die in de vorm van herstelbetalingen aan de geallieerden kon doorsluizen. De suggestie die dit soort afbeeldingen bij de gemiddelde, niet al te kritische Duitser wekte, was dat Erzberger feitelijk een zetbaas was van de geallieerden, die, nadat hij Duitsland via een oneervolle vrede aan de vijand had overgeleverd, tot de laatste *pfennig* begon leeg te zuigen. In de kantlijn werd ook nog eens de aandacht gevestigd op het feit dat Duitsland met het ondertekenen van het verdrag van Versailles in feite een blanco cheque had afgegeven, waar de geallieerden naar believen elk bedrag op konden invullen.

Net als de dolkstootlegende waren dit soort insinuaties zo krachtig, dat Erzberger ze niet kon negeren. De minister verweerde zich met een beroep op de christelijke solidariteit. Het meest treffend verwoordde hij dat in een rede voor de volksvertegenwoordiging, waarin hij zei: 'Ik sta op het standpunt dat het eigendomsrecht een grondrecht is, dat ook sociaal-ethisch verantwoord is. De rechtvaardiging van het recht op eigendom ligt echter niet in het feit dat het een onbelemmerd verwerven van bezit mogelijk moet maken, maar veel meer in het feit dat zonder eigendomsrecht de menselijke vooruitgang niet mogelijk is. Het eigendomsrecht overschrijdt echter een grens zodra het tot een buitensporige bezitsvorming leidt bij een kleine groep, waardoor grote groepen van de bevolking niet meer kunnen profiteren van een algemene ontwikkeling van de welvaart. (...) De grenzen van het eigendomsrecht worden nog verder overschreden wanneer de heersende klasse haar macht misbruikt om de zwaarste lasten op de schouders van de minst draagkrachtigen te leggen. Kortom, het privébezit vindt zijn rechtvaardiging, maar tegelijk zijn begrenzing in het maatschappelijke belang. In de toekomst moet het oude christelijke standpunt, dat de mens het uitgangspunt is van elke economische bedrijvigheid, weer onze leidraad zijn.'

Hoe goed gekozen deze woorden ook waren, tegen de dolkstootlegende en het beeld dat Duitsland slachtoffer was geworden van een groot socialistisch complot, dat zich tegen die tijd onverbiddelijk in de geest van veel Duitsers begon vast te zetten, bleken ze niet opgewassen. (3)

2.

De ondertekening van het verdrag van Versailles veroorzaakte in Duitsland niet alleen een diep en algemeen gevoel van verbittering, maar in zekere zin ook

voor een bepaalde opluchting. De eerste weken na beëindiging van de vredesconferentie van Parijs kon de *Nationalversammlung* eindelijk weer eens ongestoord verder met het opstellen van de nieuwe grondwet en andere regeringszaken die dringend om de aandacht vroegen, zoals de fiscale hervormingen. Na alle hectiek in de dagen en uren voor de ondertekening daalde een bijna weldadige rust op Weimar neer.

Omdat communisten en andere sociaal-revolutionaire groeperingen onder het geweld van de *Freikorpsen* vrijwel van het politieke toneel verdwenen waren, kwam de voornaamste kritiek op de nieuw aangetreden regering Bauer vooral uit de conservatieve hoek. De ultrarechtse overtuiging dat de regeringspartijen door een verwerpelijk defaitisme tijdens de oorlog Duitsland in de huidige ellende hadden gestort, werd door hen bij elke gelegenheid breed uitgemeten. De *Mehrheitssozialisten* werden er zelfs van beschuldigd dat ze opzettelijk de ondergang van het keizerrijk hadden bewerkstelligd om de macht in Duitsland te kunnen overnemen. Met dit soort verdachtmakingen trokken de conservatieven niet alleen de integriteit van het kabinet en de *Reichspräsident* in twijfel, maar ook van een meerderheid van de afgevaardigden in de *Nationalversammlung*.

Half juli 1919 begonnen in brede lagen van de Duitse bevolking steeds hardnekkiger geruchten te circuleren dat de sociaaldemocraten onder leiding van Friedrich Ebert in november 1918 opzettelijk een volksopstand hadden ontkend, om het leger dat aan het westelijk front vocht, als het ware in de rug aan te vallen. Deze verhalen, die onder de verzamelnaam ‘dolkstootlegende’ niet alleen aan de *Stammtisch*, maar ook in allerlei ultrarechtse publicaties opdoken, vergiftigden de publieke opinie op een gevaarlijke manier. In bepaalde opzichten was deze overtuiging gebaseerd op een echte legende, omdat volgens nooit bevestigde berichten een Britse generaal tijdens een diner met Ludendorff in het voorjaar van 1919 voor het eerst het fenomeen van een dolkstoot zou hebben geïnsinueerd. Toen Ludendorff vertelde hoe de laatste maand van de oorlog aan Duitse zijde was verlopen, zou de Britse generaal hebben gevraagd of Ludendorff soms bedoelde dat de Duitse nederlaag te wijten was aan een stoot in de rug, wat de voormalige kwartiermeester-generaal vervolgens met groot enthousiasme zou hebben bevestigd. “Ja,” had hij geroepen alsof hijzelf nooit eerder op het juiste woord gekomen was, “dat is het! We werden in de rug gestoken!”

Dit verzonden verhaal begon na de vernedering van het verdrag van Versailles zo algemeen geaccepteerd te raken, dat de regering Bauer het niet meer kon negeren. Erzberger mocht als plaatsvervangend kabinetsleider de aanval op ultrarechts openen. Dat deed hij tijdens een zitting van de *Nationalversammlung*

op vrijdag 25 juli 1919. In een indrukwekkende rede veegde Erzberger de vloer aan met de keizerlijke regering, de conservatieve partijen en de rol van de *Oberste Heeresleitung* tijdens de oorlog.

De kern van Erzbergers betoog was dat de Duitse politieke en militaire leiding in de zomer van 1917 een veel eervoller vrede met de *Entente* had kunnen sluiten, als ze niet zo hardnekkig was blijven vasthouden aan de annexatie van België. Het initiatief van paus Benedictus XV, waarbij Duitsland in ruil voor vrede alle in het westen veroverde gebieden moest ontruimen, liep toen stuk op de halsstarrige houding van de rijksregering. Erzberger onthulde dat hij over documenten beschikte waaruit bleek dat Duitse groot-industriëlen van plan waren om, gesteund door de keizerlijke regering, de Belgische industrie in te lijven en dat daarom het vredesvoorstel van de paus werd verworpen. Erzberger liet er geen misverstand over bestaan dat de afwijzing van het vredesvoorstel mede werd ingegeven door de veel te optimistische kijk van de *Oberste Heeresleitung* op de militaire situatie. Volkomen tegen de realiteit in hielden kwartiermeester-generaal Erich Ludendorff en veldmaarschalk Paul von Hindenburg tijdens de zomer van 1917 volgens Erzberger vast aan de overtuiging dat Duitsland de oorlog kon winnen.

De plaatsvervangende kabinetsleider schilderde ook de paniekerige manier waarop Ludendorff op 4 oktober 1918 om een wapenstilstand had verzocht, waardoor de rijksregering onder prins Maximilian von Baden genoodzaakt was om tegenover de geallieerden direct al haar kaarten op tafel te leggen. Had Ludendorff toen niet zijn zelfbeheersing verloren dan had de rijksregering volgens Erzberger veel omzichtiger op vrede kunnen aansturen en daarbij waarschijnlijk aanmerkelijk gunstiger voorwaarden kunnen bedingen.

Erzberger trok tijdens zijn toespraak alle verbale registers open. De uitwerking van zijn woorden was zo verpletterend dat moeders die hun zonen aan het front hadden verloren vanaf de publieke tribune de conservatieve afgevaardigden woedend toeriepen: “Geef ons onze vermoorde jongens terug!” Een ruime meerderheid van de *Nationalversammlung* besloot zelfs de rede op staatskosten te laten afdrukken, zodat men er overal in Duitsland kennis van kon nemen.

Hoe indrukwekkend Erzbergers woorden ook waren, in het daaropvolgende debat probeerden de conservatieve partijen de plaatsvervangende kabinetsleider in diskrediet te brengen door te wijzen op een aantal al dan niet vermeende onnauwkeurigheden die Erzbergers zich gepermitteerd zou hebben om zijn argumenten kracht bij te zetten. Hun venijnigste aanval richtte zich op het feit dat Erzberger al in december 1917 op de hoogte zou zijn geweest van de feitelijke

reden voor het verwerpen van het pauselijke vredesvoorstel en hij daar toen niet tegen geprotesteerd had. Daarmee suggereerden de conservatieven dat Erzberger in 1917 ook voorstander was geweest van de brutale annexatiepolitiek van de keizerlijke regering en dat hij daarom wel de laatste was om daar anderen twee jaar later mee om de oren te slaan.

Om Erzberger van verdere aanvallen op de keizerlijke regering en de *Oberste Heeresleitung* af te houden, liet men de plaatsvervangende kabinetsleider op 28 juli 1919 weten dat de conservatieve partijen over een op 17 december 1917 gedateerde brief beschikten, waaruit bleek dat Erzberger de annexatie van België steunde. De conservatieven dreigden deze brief openbaar te maken als Erzberger zijn aanvallen niet staakte.

De getergde minister sloeg onmiddellijk terug. Een dag later, op dinsdag 29 juli 1919, verklaarde hij voor de *Nationalversammlung* dat de regering Bauer er niet voor terug zou schrikken om alle stukken waaruit de schuld van de conservatieven aan de economische uitbuiting van België, waarbij onder andere zeshonderdduizend Belgische mannen jarenlang tot dwangarbeid werden veroordeeld, openbaar te maken. Erzberger liet doorschemeren dat de publicatie van deze stukken er wellicht toe zou kunnen leiden dat aan de lijst van aan de geallieerden uit te leveren oorlogsmisdadigers nog een flink aantal namen zou kunnen worden toegevoegd.

Dit verkapte dreigement zorgde voor zoveel paniek in de gelederen van de conservatieve partijen, dat de kritiek onmiddellijk verstomde. Een aantal van Erzbergers partijgenoten drongen erop aan om het daar niet bij te laten en de genoemde stukken daadwerkelijk openbaar te maken, zodat definitief met de verdachtmakingen uit conservatieve hoek kon worden afgerekend. Maar Erzberger, die op dat moment geheel in beslag genomen werd door het opstellen van de grondwet en belangrijke fiscale hervormingen, sloeg dit advies in de wind. Misschien dacht hij dat een dergelijk dreigement een verlammerende uitwerking op zijn tegenstanders zou hebben dan een gerichte actie. In ieder geval nam hij mogelijke tegenaanvallen uit de conservatieve hoek niet meer serieus. “Rechts,” zei hij, “is een in ontbinding verkerende groepering. Zijn politieke rol is uitgespeeld.”

Intimi wezen Erzberger erop dat hij met het uitdagen van zijn tegenstanders zonder ze te verpletteren een gevaarlijke fout maakte. Maar de plaatsvervangende kabinetsleider haalde de schouders op en ging over tot de orde van de dag. (4)

3.

De schok van de nederlaag, revolutie en economische ontwrichting brachten, ondanks de kolossale impact daarvan, geen radicale herwaardering van de doelstellingen van de Duitse politiek teweeg. De ambtenaren op het ministerie van Buitenlandse Zaken in de Wilhelmstrasse in Berlijn en de militaire top op het ministerie van Defensie in de nabijgelegen Bendlerstrasse leefden nog steeds in de machtsbewuste wereld van 1914 en geloofden nog rotsvast in het natuurlijk recht van Duitsland om Europa te domineren. Als hun belangrijkste opgave zagen zij het vonnis dat hen na vier jaar oorlog was opgelegd, weer ongedaan te maken.

De diplomaten en ambtenaren op Buitenlandse Zaken bestudeerden het verdrag van Versailles tot in detail, om er voor Duitsland alles uit te halen wat er in zat. Herstelbetalingen werden zoveel mogelijk vertraagd en in de kleine lettertjes van het verdrag gingen de ambtenaren van buitenlandse zaken op zoek naar mogelijkheden om de beperkende clausules te omzeilen. Ago von Maltzan, in die tijd staatssecretaris, placht te zeggen: “Het Verdrag van Versailles is onze bijbel. Daarom moeten we hem van buiten leren.” (5)

De wet waarin de definitieve staatsvorm van Duitsland werd bepaald, werd op donderdag 31 juli 1919 met een ruime meerderheid door de *Nationalversammlung* aangenomen. In *Reich und Länder*, zoals de betreffende wet werd genoemd, kwam de meeste macht in handen van de rijksregering, hetgeen betekende dat de unitaristen het gewonnen hadden van de partijen die voor een veel lossere federatie waren. In het belangrijkste artikel stond dat de belangen van de *Länder* weliswaar in handen kwamen van een *Reichsrat*, maar dat beslissingen van deze raad te allen tijde door het parlement, de *Reichstag*, konden worden teruggedraaid. Ook maakte de wet een eind aan het onoverzichtelijke belastingstelsel, waarbij elke deelstaat zijn eigen fiscale wetgeving en inkomsten had. Voortaan mocht alleen de rijksregering belasting heffen en bepaalde de rijksregering hoeveel daarvan bij de *Länder* terecht kwam. Feitelijk werden de *Länder* dus een soort kostgangers van de rijksregering. (6)

Na eindeloze debatten keurde de *Nationalversammlung* op maandag 11 augustus 1919 in Weimar een grondwet goed, die het meest democratische en liberale document genoemd kon worden dat de twintigste eeuw tot dat moment had gezien. Het was vrijwel perfect en zat vol ingenieuze ideeën, die het functioneren van een zo correct mogelijke democratie op bewonderenswaardige wijze leek te waarborgen. Het idee van een uit ministeries opgebouwde regering was afkomstig uit Frankrijk en Groot-Brittannië, dat van een sterke, populaire presi-

dent uit de Verenigde Staten en het idee voor en referendum kwam uit Zwitserland. Een tot in details uitgewerkt en gecompliceerd systeem van evenredige vertegenwoordiging en stemming per lijst werd ingesteld om ook kleine minderheden in staat te stellen een vertegenwoordiging naar de *Reichstag* te zenden.

De bewoordingen waarin de grondwet van Weimar was opgesteld klonken elke democraat als muziek in de oren. Het volk werd soeverein met een paragraaf waarin werd verklaard dat alle politieke macht uit de bevolking zelf diende voort te komen. Iedereen vanaf twintig jaar, zowel mannen als vrouwen, kreeg stemrecht. Alle Duitsers werden voor de wet gelijk gesteld en de persoonlijke vrijheid werd als het hoogste goed in de grondwet verankerd. Het recht van vrije meningsuiting en het recht om verenigingen te vormen gold voor iedere Duitser en alle inwoners van het rijk genoten volledige geloofsvrijheid. Geen mens ter wereld zou vrijer zijn dan een Duitser zo leek het en geen regering meer democratisch en liberaal.

Natuurlijk waren er ook enkele tekortkomingen, al vielen die tussen de democratische zegeningen in de tekst nauwelijks op. Het systeem van evenredige vertegenwoordiging en het stemmen per lijst kon leiden tot het optreden van een groot aantal splinterpartijtjes, die het besluitvormingsproces ernstig konden frustreren en daarmee een stabiele meerderheid ondermijnen.

Een ander punt van kritiek was dat bepaalde ideeën van professor Hugo Preuss, de voornaamste opsteller van de grondwet, niet werden opgevolgd. Hij was van mening dat Duitsland een gecentraliseerde staat moest worden, waarin Pruisen, Beieren en andere *Länder* de status van provincie dienden te krijgen. Maar de *Nationalversammlung* verwierp dit voorstel en daardoor bleven de *Länder* op belangrijke punten autonoom.

Ook niet sterk was artikel 48, dat waarschijnlijk was opgenomen met de onlusten tijdens de wintermaanden van 1918 op 1919 in het achterhoofd. Volgens dit artikel kon de president in het geval van een noodtoestand bevoegdheden krijgen die hem in feite dictatoriale macht gaven. In handen van gewetensvolle figuren, zoals die de *Nationalversammlung* voor ogen stond bij het uitoefenen van het hoogste ambt, hoefde dat geen probleem te zijn, maar over de vraag wat de gevolgen konden zijn als dit instrument werd misbruikt door gewetenloze lieden, was onvoldoende nagedacht.

Hoe het ook zij, met deze grondwet was de republiek een feit. Ze werd naar de plaats waar ze tot stand kwam, republiek van Weimar genoemd. Friedrich Ebert werd de eerste president en Gustav Bauer, de leider van het kabinet, kreeg de titel van *Reichskanzler*. (7)

4.

Om de verspreiding van het revolutionaire virus in Duitsland zo snel mogelijk een halt toe te roepen, werd door de *Reichswehr* een afdeling opgericht die zich moest gaan bezighouden met inlichtingenwerk binnen van marxisme verdachte groeperingen. Hoofd van de afdeling werd kapitein Karl Mayr, een voormalig stafofficier van het Alpenkorps. Mayr begon direct na zijn aanstelling met het werven van *Vertrauensmänner*, mannen die het Duitse nationalisme in het leger moesten bevorderen en moesten infiltreren in van marxisme verdachte groeperingen. Een van de mannen die hij voor deze taak rekruteerde was Adolf Hitler, een drieëndertigjarige korporaal. De in 1889 in het Oostenrijkse Braunau geboren Hitler, had zich in 1914, na een jeugd die voornamelijk werd gekenmerkt door lanterfant en mislukte pogingen om op de kunstacademie te komen, als vrijwilliger aangemeld bij het Duitse leger. Vier jaar lang bracht hij door in de loopgraven aan het westelijk front. Hij beëindigde de oorlog als korporaal, onderscheiden met het IJzeren Kruis en vol wrok over de verloren oorlog. Hij lag gewond in een hospitaal in Pasewalk, waar hij herstelde van een tijdelijke blindheid, veroorzaakt door een gasaanval bij Yperen, toen hij op 10 november 1918 het nieuws van de Duitse nederlaag hoorde. Zelf schreef hij daar later over: 'Ik kon het niet langer verdragen. Alles werd weer zwart voor mijn ogen; ik stond te zwaaien op mijn benen. En liep op de tast terug naar mijn bed, waar ik mijn brandend hoofd in de dekens verborg. Alles was dus tevergeefs geweest. Tevergeefs alle opofferingen en ontberingen. Tevergeefs al die uren waarin de doodsangst ons in zijn klauwen had en wij toch onze plicht deden; tevergeefs de dood van twee miljoen gesneuvelde soldaten. Waren zij hiervoor gestorven? Was dat alles slechts geschied zodat een bende ellendige misdadigers mijn vaderland in handen kon krijgen?' (8)

Hitler knapte snel weer op kreeg in het voorjaar van 1919 met een aantal collega's een cursus over geschiedenis en politiek aan de universiteit van München. Daar kreeg hij onder andere les van een zekere Gottfried Feder, die de ellende in Duitsland volledig toeschreef aan roofkapitalisme, een term waaronder bij Feder een nogal verward gedachtegoed schuilging, dat Hitler bijzonder aansprak. Een andere docent, de conservatieve professor Karl Alexander von Müller, kreeg oog voor Hitler toen hij tijdens een pauze opmerkte dat die zijn collega's nogal opgewonden toesprak en daar veel succes mee boekte; ze hingen aan zijn lippen. Müller vermoedde in Hitler een redenaarstalent en maakte ook anderen daarop attent.

Na de opleiding aan de universiteit werd Hitler naar de *Reichswehrkazerne* Kamp Lechfeld gestuurd, waar hij de opdracht kreeg om de manschappen te indoctrineren met nationalistische en anti marxistische propaganda. Dat deed hij met veel succes. Een deelnemer noteerde achteraf op zijn evaluatieformulier; ‘*Herr* Hitler is, als ik het zo mag zeggen, een geboren volksredenaar.’

Mayr ontging het ook niet dat Hitler met zijn fanatisme en populaire manier van spreken veel indruk maakte. Daarom stuurde hij hem een maand later al op pad met de opdracht de *Deutsche Arbeiterpartei*, een ultranationalistische splintergroep, te infiltreren. (9)

Op 12 september 1919 woonde Hitler een bijeenkomst van de groep bij, waar ongeveer veertig belangstellenden op af waren gekomen. De spreker voor die avond kon Hitler slechts matig bekoren. Hij vond de sfeer belachelijk kleinburgerlijk, maar bleef, hoewel hij eigenlijk al meende genoeg gezien te hebben, toch nog even zitten voor de aansluitende discussie. Toen een van de bezoekers eiste dat Beieren zich los diende te maken van het Duitse rijk en een unie met Oostenrijk diende aan te gaan, stond Hitler kwaad op. Hoewel zelf van geboorte een Oostenrijker, had Hitler geen goed woord over voor de eis. Hij viel de spreker zo fel aan dat de voorzitter van de partij, Anton Drexler, zijn buurman toefluisterde: “Wat heeft die een grote mond. Die kunnen we goed gebruiken.”

Na afloop van de bijeenkomst schoot Drexler Hitler aan met het verzoek om nog eens terug te komen en gaf hem een zelf geschreven brochure mee met de titel *Mein Politisches Erwachen*. De volgende ochtend in de kazerne, terwijl muizen zich tegoed deden aan enkele op de vloer gegooide broodkorsten, nam Hitler het geschrift door. Hij raakte onmiddellijk geboeid, omdat bleek dat Drexler ongeveer dezelfde levensweg had afgelegd als hijzelf. Net als Hitler was Drexler er niet in geslaagd om op een behoorlijke manier een boterham te verdienen, waarvan de schrijver socialistische vakbondsterreur de schuld gaf, en was hij gedwongen geweest om met een citer in nachtkroegen moeizaam een schamel inkomen bij elkaar te spelen. Hitler herkende daarin zijn eigen getob, toen hij in de jaren voor de Grote Oorlog gedwongen was om als niet erg begenadigd kunstschilder geld te verdienen.

Wat Hitler ook erg aansprak was de ronduit antisemitische toon in het geschrift. Drexler had niets op met Joden, omdat hij naar eigen zeggen in Antwerpen bijna vergiftigd was door een Jood en hij er in groter verband van overtuigd was geraakt dat de Joden ernaar streefden om de wereld op een verderfelijke manier naar hun hand te zetten. Toen Hitler enkele dagen later ongevraagd een lidmaatschapskaart van Drexler opgestuurd kreeg met het nummer 555, besloot

Hitler de uitnodiging voor een eerstvolgende bijeenkomst te accepteren. Tijdens die bijeenkomst bleek dat Hitler pas het vijfenvijftigste lid was, omdat Drexler op het idee gekomen was de partij groter te laten lijken door de leden vanaf vijfhonderd te gaan tellen.

Hitler had geen goed woord over voor de manier waarop de bijeenkomst verliep. Het vond plaats in een armoedig café aan de Herrenstrasse in München, er werden notulen voorgelezen, de kas, waar zeven en een halve mark in bleek te zitten, werd opgemaakt en het bestuur gedechargeerd. Hitler vond het vergaderingetje spelen van de ergste soort. Toch besloot Hitler de partij niet de rug toe te keren, mogelijk aangetrokken door het onverholen antisemitisme. (10)

‘Na twee dagen van pijnlijk en herhaaldelijk piekeren en overleggen,’ schreef hij later, ‘kwam ik tot de overtuiging de stap te moeten zetten. Het was de ingrijpendste beslissing van mijn leven. Een weg terug kon en mocht er niet meer zijn.’

Hij werd direct lid van het bestuur en belast met ledenwerving en propaganda, een taak waaraan hij zich met een enorm fanatisme overgaf. Vanuit de kazerne verstuurde hij onvermoeibaar uitnodigingen voor bijeenkomsten om die vervolgens persoonlijk te bezorgen. Hij boekte daarmee aanvankelijk maar weinig succes. Toch lukte het hem om ruim honderd mensen te interesseren voor een avond, waarop verschillende sprekers het woord voerden. Hitler zelf trad als tweede op en onderwierp zijn gehoor gedurende een half uur aan een steeds opgewondener woordenstroom, die verrassend genoeg enorm veel indruk bleek te maken. Voor het eerst drong het tot Hitler door dat hij over een gave beschikte die hij nog niet eerder bij zichzelf had ontdekt en die hij later kernachtig samenvatte in vier woorden: ‘Ik was een spreker!’ (11)

5.

Karl Helfferich, die tijdens de oorlog vicekanselier van Duitsland was geweest, ontwikkelde zich in het najaar van 1919 tot de leider van de belangrijkste vijanden van de prille republiek van Weimar. De buitengewoon van zichzelf overtuigde politicus was niet alleen persoonlijk gekrenkt omdat de nieuwe regering op geen enkele manier gebruik wenste te maken van zijn diensten, maar hij keek ook met een zekere aristocratisch hooghartigheid neer op de personen die vanaf het najaar van 1918 de ministeries leidden. Voor Helfferich waren ze allemaal staatsgevaarlijk omdat ze feitelijk via een verkapte putsch, die de val van de keizerlijke regering veroorzaakte, aan de macht waren gekomen. Het gif van de haat dat rijkelijk door Helfferichs aderen vloeide, richtte zich naarmate de tijd

verstreek steeds meer op één persoon binnen de achtereenvolgende kabinetten en dat was Matthias Erzberger. Helfferich geloofde dat een voormalig onderwijzer nooit geschikt kon zijn om het ministerie van Financiën te leiden en hij was er vast van overtuigd dat Erzberger met zijn belastinghervormingen en vermeende lippendienst aan de geallieerden bezig was om Duitsland te ruïneren.

In september 1919 opende Helfferich frontaal de aanval op de minister met een serie artikelen die in de *Kreuzzeitung* onder de kop *Fort mit Erzberger!* werden gepubliceerd. Daarin werden alle wandaden waaraan de katholieke voorman zich schuldig zou hebben gemaakt nog eens breed uitgemeten. Voor de niet al te kritische lezer leek het of Erzberger persoonlijk verantwoordelijk was voor elk probleem waar de jonge Duitse republiek onder gebukt ging. Ook schaamde Helfferich zich er niet voor om de minister te beschuldigen van ongeoorloofde zelfverrijking, waarbij hij met name zijn eigen belastingwetten op grove wijze zou overtreden.

Erzberger, die het veel te druk had met de fiscale hervormingen en het op orde brengen van de Duitse staatsbegroting, nam niet de moeite om persoonlijk op de aanvallen van de gewezen vicekanselier te reageren. Dat liet hij over aan twee jonge medewerkers, Otto Driesen en Heinrich Hemmer, die Helfferich met zijn eigen wapens probeerden te bestrijden door het publiceren van een serie krantenartikelen, waarin de aantijgingen van Helfferich niet alleen werden ontkend, maar de voormalige vicekanselier in steeds fellere bewoordingen ook zelf van allerlei wandaden werd beschuldigd. De emoties liepen uiteindelijk zo hoog op dat Helfferich in een slotartikel nog één keer ongemeen fel uithaalde naar Erzberger door al zijn grieven in een vlamme tekst samen te vatten. Een paar citaten maken duidelijk dat Helfferich tegen die tijd geen enkele moeite meer deed om de discussie op een zakelijke manier te voeren.

‘Het is *Herr* Erzberger,’ schreef hij, ‘wiens naam onder het ellendige wapenstilstandsverdrag staat!

Het is *Herr* Erzberger die tijdens de wapenstilstand de *Entente* behulpzaam was ons financieel in de boeien te slaan en onze handelsvloot naar de havens van de *Entente* stuurde!

Het is *Herr* Erzberger wiens naam voor eeuwig en onlosmakelijk met Duitslands nood en Duitslands smaad verbonden blijft!

Het is *Herr* Erzberger die de aanzwellende stroom klachten over zijn persoon ten overstaan van de *Nationalversammlung* het hoofd probeert te bieden met beschuldigingen bij de *Entente* en het dreigement van uitlevering van zijn aanklagers op grond van de *Schmachparagrafen*, die hij zelf heeft goedgekeurd!

En het is *Herr* Erzberger, die niet dubbel en dwars, maar tien of twintigvoudig profiteert van een uitermate bedenkelijke vermenging van politieke en persoonlijke belangen en die op beschuldigingen aan zijn adres niet de confrontatie zoekt, maar als een inktvis zijn eigen water vertroebelt om aan zijn aanklagers te ontsnappen!

Daarom is er voor het Duitse volk maar één redding. Overal in het land moet met een onweerstaanbare kracht de leuze worden gescandeerd: *Fort mit Erzberger!*'

Helfferrichs in azijn gedoopte pen maakte zo veel los in Duitsland, dat Erzberger, tot het uiterste getergd, ten slotte besloot om zijn kwelgeest voor de rechter te dagen. Zulke beschuldigingen, die bijna naadloos aansloten op allerlei in omloop zijnde complottheorieën en dolkstootlegendes kon hij onmogelijk meer negeren, zonder de verdenking op zich te laden dat hij inderdaad iets te verbergen had. Erzberger begreep heel goed dat de aantijgingen van Helfferrich voor een belangrijk deel gebaseerd waren op uitermate moeilijk te weerleggen halve waarheden en leugens en dat een proces hem waarschijnlijk maanden van zijn werk zou afhouden, maar tegelijkertijd begreep hij ook dat hij geen keuze had.

Daarmee speelde de minister van financiën Helfferrich onvermoed in de kaart. Want een proces wegens smaad was precies waar de voormalige vicekanselier op uit was. In twee aan *Reichspräsident* Ebert gerichte brieven van respectievelijk 17 augustus en 5 september 1919 beklagde Helfferrich zich er namelijk over dat de rijksregering zijn artikelenserie nog steeds niet met een officiële aanklacht had gehonoreerd. Vandaar ook waarschijnlijk zijn ongemeen felle slotakkoord, waarmee hij Erzberger zodanig hoopte te provoceren, dat die alsnog een gang naar de rechter zou maken. In die opzet slaagde hij volledig.

Helfferrich hoopte met een rechtszaak niet alleen veel publiciteit te halen, maar vooral de hele levenswandel van Erzberger over het voetlicht te kunnen brengen in de vaste overtuiging dat er dan vanzelf wel een of meer feiten zouden komen bovendien die de minister van financiën in diskrediet zouden brengen. Bovendien zou elk feit dat Helfferrich naar voren bracht, of het nu waar was of niet, in de Duitse pers breed uitgemeten worden en de voormalige vicekanselier was ervan overtuigd dat hij alleen daarmee al zijn politieke rivaal onherstelbare schade zou kunnen toebrengen. Ook was het volgens Duits recht aan de gedaagde toegestaan om tijdens het proces nieuwe feiten naar voren te brengen waarmee omstreden uitspraken konden worden onderbouwd. Helfferrich kon het proces dus door een zorgvuldige dosering van nieuwe feiten waarschijnlijk maanden rekken.

Onmiskenbaar in Helfferichs voordeel werkte verder dat Erzberger uitermate druk bezet was, terwijl Helfferich over zeeën van tijd beschikte en al zijn rancuneuze energie in deze rechtszaak kon steken. Het openbaar ministerie achtte de aanklacht van Erzberger gegrond vanwege het feit dat de publieke opinie door Helfferichs artikelenserie in hevige beroering was geraakt. Daarmee stond niets een rechtszaak meer in de weg. De eerste zittingsdag werd bepaald op 19 januari 1920. Iedereen die een klein beetje op de hoogte was van de politieke situatie in Duitsland begreep dat deze rechtszaak meer was dan een proces wegens smaad. Het was een confrontatie tussen groeperingen die heilig geloofden in het democratiseren van Duitsland en conservatieve krachten, die niets liever wilden dan herstel van de oude machtsposities. (12)

6.

Adolf Hitler stond, toen hij zich aansloot bij de *Deutsche Arbeiterpartei*, met zijn antisemitische overtuiging in Duitsland bepaald niet alleen. Het was een fenomeen dat zich al veel eerder binnen de Duitse maatschappij had genesteld op een manier die het een breed draagvlak gaf. Wat daarvan de oorzaak was, is lastig te verklaren, maar er zijn in de geschiedenis wel bewijzen voor dit ontstaan te vinden.

Hoe antisemitisme precies gedefinieerd moet worden is om te beginnen al niet eenvoudig. In grote trekken kan worden gesteld dat antisemitisme een op vooroordelen gestoelde overtuiging is dat aan de Joden als groep kwaadaardige eigenschappen moeten worden toegedicht. Dat de Joden, net als elke andere bevolkingsgroep, in werkelijkheid eigenschappen hebben die op individueel niveau volkomen verschillend kunnen zijn, wordt daarbij genegeerd. Wat ook genegeerd wordt, is dat deze kwaadaardige eigenschappen over het algemeen helemaal niet bestaan. Zo werd bijvoorbeeld op bepaalde momenten door bepaalde groepen verondersteld dat Joden bloedoffers van kinderen nodig hadden om in leven te kunnen blijven, wat als aperte onzin kan worden gekwalificeerd.

Het verhaal over het ontstaan en de oorzaak van antisemitisme in Europa is lang en complex, maar één ding is onomstreden: het had in eerste instantie een duidelijk religieuze grondslag. Christenen beschouwden hun godsdienst vanaf het moment dat het in de vierde eeuw in het Romeinse Rijk als staatsgodsdienst werd ingevoerd, als de enige ware religie. En hoewel de joodse en de christelijke religie in feite dezelfde geschriften als uitgangspunt hebben, zijn er belangrijke verschillen in de wijze waarop die geschriften geïnterpreteerd worden. Een van die verschillen is dat de joden Jezus niet als de Zoon van God zien, maar hooguit

als een activist die er voor hen met hun geloof onverenigbare standpunten op nahield. Voor christenen betekende dit dat het joodse geloof als een dwaalleer moest worden gezien.

Generaliserend kan verder worden gesteld dat christenen de joden de schuld gaven voor de dood van Jezus en het is zeker zo dat anti-Joods sentiment vaak vanuit die overtuiging ontstond. Een andere oorzaak is waarschijnlijk geweest dat joodse gemeenschappen in de middeleeuwen, maar ook daarna, vaak vrij gesloten waren en zich voor christenen onderwierpen aan wezensvreemde rituelen. Omdat die rituelen voor buitenstaanders moeilijk te begrijpen waren, werden ze daardoor meestal volkomen verkeerd geïnterpreteerd en mogelijk als bedreigend gezien.

In de middeleeuwen evolueerde het antisemitisme langzaam maar zeker in de richting dat Joden optraden als handlangers van de duivel. Dit leidde in het middeleeuwse Europa tot zo'n intense haat dat men de neiging had om alle rampspoed die zich voordeed aan hen toe te schrijven. En omdat er nogal wat rampspoed was in de vorm van pest, hongersnood en oorlogsgeweld, ging het aanvallen vermoorden en verjagen van Joden in Europa bijna tot de dagelijkse praktijk behoren. Als gevolg daarvan was in de zestiende eeuw West-Europa vrijwel geheel gezuiverd van Joden. In Oost-Europa kwam het aanvallen, vermoorden en verjagen ook wel voor, maar werd vaak voor een oplossing gekozen waarbij Joden werden ondergebracht in speciaal voor hen gereserveerde gebieden, bijvoorbeeld in getto's, waar ze onderworpen werden aan speciale regels. In tsaristisch Rusland werd bijvoorbeeld aan het begin van de negentiende eeuw langs de westelijke grens een speciale zone ingericht waar Joden zich vrij mochten vestigen en bewegen. Als ze naar de rest van het land wilden reizen, kon dat echter alleen met toestemming en voor een beperkte periode.

Opvallend is, dat ondanks al deze maatregelen het antisemitisme toch gewoon bleef bestaan en dat zelfs Maarten Luther niet terugschrok voor een publicatie met de titel *'Von den Jueden und Ihren Luegen'*. Dit is des te merkwaardiger omdat de meeste mensen die naar antisemitisme neigen, persoonlijk helemaal geen Joden kennen. Engeland was in de late middeleeuwen rabiaat antisemitisch terwijl daar in die tijd nauwelijks Joden woonden. Dat antisemitisme dus voor een belangrijk deel veroorzaakt zou worden door negatieve ervaringen met Joden is absoluut geen verklaring voor het bestaan ervan. Het verhaal dat Adolf Hitler antisemitisch zou zijn geworden, omdat hij in zijn jonge jaren een keer door een Joodse zakenpartner zou zijn opgelicht, is nooit bewezen en waarschijnlijk gewoon niet waar.

Aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw begon het antisemitisme sluipenderwijs van gedaante te veranderen. In Duitsland was niet langer religie de overheersende factor bij het afkeuren van alles wat Joods was, maar veel meer het feit dat Joden hemelsbreed van Duitsers zouden verschillen en dat de Joden uit zouden zijn op het beschadigen en ondermijnen van de Duitse samenleving. Het overwegende gevoel bij de Duitse bevolking werd daardoor dat Joden feitelijk niet in Duitsland thuishoorden. Dit leidde tot een fel maatschappelijk debat waarbij globaal twee groepen tegenover elkaar kwamen te staan: aan de ene kant de groep die de Joden in hun vermeende kwaadaardigheid onverbeterlijk achtte en elke inspanning om hen van deze kwalijke weg af te brengen als zinloos kwalificeerde, en een groep die vond dat Joden wel tot inkeer konden worden gebracht en de overheid zich diende in te spannen om dat mogelijk te maken. Aanvankelijk was de tweede groep in deze discussie de bovenliggende partij en dat leidde ertoe dat tussen 1807 en 1869 Joden in Duitsland geleidelijk werden gelijkgeschakeld tot ze in 1871 allemaal dezelfde burgerrechten kregen als de gewone Duitser. Maar dat ging nergens zonder slag of stoot: het debat was buitengewoon venijnig en de verschillen van inzicht leidden vrijwel overal tot bittere politieke strijd. In Beieren bijvoorbeeld werden er na het aannemen van de wet in bijna een kwart van de gemeenten petities ingezameld, waarin men zich uitsprak tegen de wet.

De vraag of deze gelijkschakeling er ook toe leidde dat het antisemitisme grotendeels verdween, moet daarom ontkennend worden beantwoord. Daar kwam nog bij dat de gelijkschakeling door de Duitsers niet als vrijblijvend werd gezien. Voor de meeste Duitsers bracht het de verplichting met zich mee dat Joden hun uiterste best moesten doen om hun levenswijze aan te passen aan die van de Duitse samenleving en zich dienden te ontdoen van alles wat als ondermijnd kon worden ervaren. Dat Joden zich in de dagelijkse praktijk helemaal niet bezighielden met die vermeende ondermijning en dat het hier slechts om een hardnekkig vooroordeel handelde, werd daarbij volledig over het hoofd gezien. Sterker nog, het werd zelfs zonder enige vorm van kritiek als voldongen feit in wetgeving gepresenteerd, zoals blijkt uit het volgende fragment uit een in 1809 in Baden opgesteld artikel. Daarin stond: ‘Deze wettelijke gelijkheid kan pas volledig van kracht worden wanneer u,’ bedoeld werd de Joden, ‘zich inspant om deze door te voeren in uw politieke en morele structuur. Om er zeker van te zijn dat u die inspanning zult leveren en dat uw wettelijke gelijkheid intussen geen nadelige gevolgen zal hebben voor andere burgers, bepalen wij in dit opzicht het volgende...’

Deze tekst dook, in min of meer gelijke bewoordingen, op in vrijwel alle wetten die de gelijkschakeling van Joden beoogden. En ook al was dat misschien niet de bedoeling, het betekende wel dat wanneer de Joden er niet in zouden slaan aan deze belangrijke eis te voldoen, de gelijkschakeling weer ongedaan kon worden gemaakt. In allerlei publicaties werd daar ook voortdurend op gewezen en daarbij werd heel concreet en ondubbelzinnig weergegeven wat van de Joden verwacht werd. Zo stond begin 1840 in een Duitse krant: ‘Door emancipatie zal het Jodendom verdwijnen en de essentie van het Jodendom verloren gaan en de basis waarop hun geloof rust, worden verwijderd; zo zal het vanzelf wegwijnen en de synagogen zullen veranderen in christelijke gebedshuizen’.

De andere kant van de medaille was dat Joden die zich er bewust van waren dat deze verplichting op hen rustte, daar op de een of andere manier gehoor aan dienden te geven. Globaal konden ze daarbij kiezen uit twee uitersten: eraan tegemoetkomen door zich zo goed mogelijk te schikken naar hun omgeving en alles wat Joods was af te zweren, of zich ervoor afsluiten door zich zo min mogelijk te bewegen buiten de kring van de eigen groep.

Deze keuze was tot het eind van de Eerste Wereldoorlog van belang. Wie zich afkeerde van het Joods-zijn, bijvoorbeeld door geen enkele band met Joodse organisaties of, wanneer die er waren, daar zoveel mogelijk afstand van te nemen, kon over het algemeen redelijk weerstand bieden aan de uitingen van antisemitisme die af en toe de kop opstaken. Wie dat echter niet deed, kon op veel minder clementie rekenen. Wie al te openlijk blij gaf van Joodse bloede te zijn, werd daarom niet zelden slachtoffer van antisemitische uitingen. (13)

7.

Op 19 januari 1920 begon voor de Zesde Strafkamer van de rechtbank van Berlijn-Moabit het proces wegens smaad dat minister van financiën Matthias Erzberger had aangespannen tegen de voormalige vicekanselier Klaus Helfferich. Vanaf de eerste dag was de belangstelling enorm. Onder het reusachtige schilderij van Friedrich Wilhelm III waren de stoelen op de publieke tribune tot de laatste plaats bezet, voornamelijk door dames uit alle lagen van de bevolking, van oudere conservatieve *Stiftsdamen* tot jonge koffiejuffrouwen. Erzberger liet zijn raadsman weten dat het gesnater op de publieke tribune hem deed denken aan de ganzen op het Capitool, die ooit Rome van de ondergang redden.

Baumbach, de president van de rechtbank, had meteen al de grootste moeite om de orde in de zaal te handhaven. Het publiek, dat overwegend op de hand was van Helfferich, lachte Erzberger vierkant uit en zelfs dreigementen om de

zaal te ontruimen maakten geen einde aan de rumoerige sfeer. Opvallend was ook dat Baumbach het ondanks herhaaldelijke ordeverstoringen bij dreigementen liet en geen enkele keer aanstalten maakte om de zaal daadwerkelijk te ontruimen. Het feit dat de rechters achter de tafel allemaal van conservatieve huize waren en nauwelijks moeite deden om hun minachting voor ministers of afgevaardigden van de *Reichstag* te verbergen, was daarvoor waarschijnlijk de belangrijkste reden. De door de rechters gevoerde regie liet er ook weinig misverstand over bestaan waar hun sympathie lag en dat was niet bij Erzberger.

Bijna elke zittingsdag werd geopend met een zorgvuldig door Helfferich voorbereide aanval op de minister, die van tevoren al aan de vertegenwoordigers van de pers was uitgereikt. Het optreden van de voormalige vicekanselier maakte op zowel vriend als vijand vanaf de eerste dag een diepe indruk. Helfferich had zich zo goed voorbereid, dat hij uit het hoofd vlotjes zijn grieven naar voren bracht en hij slaagde er tegelijkertijd in zijn argumenten met zoveel emotionele kracht te onderbouwen, dat het moeilijk was om het vaak dubieuze karakter ervan te doorzien. Bovendien bleek hij bijzonder goed de weg te weten in de bijna onontwarbare kluwen van halve waarheden, waarmee hij zijn betoog lardeerde. Geen moment maakte hij de indruk niet te weten waar hij het over had en het beeld, dat hij zowel bij de rechters als bij het publiek opriep, was dat hij terecht verontwaardigd was over de vermeende bedenkelijke rol die Erzberger tijdens zijn politieke loopbaan, in het bijzonder na november 1918, gespeeld had.

Voor Erzberger zelf was van het begin af aan duidelijk dat Helfferichs optreden vooral bedoeld was om de publieke opinie te bespelen en dat hij een eventuele veroordeling en de daarbij behorende geldboete op de koop toe nam. Zijn tijd buiten de gerechtszaal bracht Helfferich vooral door met journalisten, die zijn smaadcampagne van harte ondersteund hadden én het verzamelen van extra bewijs dat hem vanuit heel Duitsland ter beschikking werd gesteld.

Helfferichs beschuldigingen werden meestal direct gevolgd door Erzbergers verdediging, maar vrijwel meteen bij het eerste optreden van de minister werd al duidelijk dat hij niet in goeden doen was. Zijn gebruikelijke slagvaardigheid ontbrak en hij bleek minder goed op de hoogte van de details dan zijn opponent. Het feit dat de publieke tribune op zijn woorden meestal met een ijzig zwijgen en of een hatelijk gelach reageerde, bracht de doorgaans uitermate zelfverzekerde politicus herhaaldelijk uit zijn evenwicht.

Erzbergers raadsman, de algemeen gerespecteerde advocaat von Gordon, had hem geadviseerd om politieke onderwerpen te vermijden en zich uitsluitend op

de feiten te concentreren, maar de gepassioneerde Erzberger slaagde er niet altijd in zich aan dat advies te houden. Ook verzuimde Erzberger gebruik te maken van de overwegend anti-republikeinse sentimenten in de rechtszaal, die hem, wanneer hij ze wel aan de kaak gesteld had, veel sympathie van belangrijke delen van de Duitse bevolking had kunnen opleveren. Maar Erzberger was er van overtuigd at het proces op basis van *fair play* werd gevoerd en weigerde daarom halsstarrig de publieke opinie met niet ter zake doende argumenten te bespelen, hoewel zijn raadsman hem daar bij herhaling dringend om vroeg. Zijn overtuiging dat Helfferichs smaadcampagne elke grond miste en hij daarom volledig in zijn recht stond, hield er geen rekening mee dat hij de rechtszaak niet alleen juridisch, maar ook moreel moest proberen te winnen.

Toen Erzberger op 26 januari 1920 de rechtszaal verliet, werd hij gevolgd door een zekere Oltwig von Hirschfeld, een jonge gewezen officier, die aan het eind van de oorlog twee keer gewond was geraakt. Toen Erzberger in de voor hem gereedstaande dienstauto plaatsgenomen had en nog even door het raam een paar woorden met zijn raadsman wisselde, sprong von Hirschfeld plotseling op de treeplank van de auto en vuurde twee schoten op de minister af, voor hij door omstanders werd neergeslagen. De eerste kogel trof Erzberger in de schouder, terwijl de tweede, die hem in de borst trof, afketste op zijn gouden horloge. De uitermate pijnlijke schouderwond bloedde zo hevig dat de minister direct naar het dichtstbijzijnde ziekenhuis werd gebracht, waar hij behandeld werd. Zijn arts raadde de geschokte minister, die ervan overtuigd was dat hij als door een wonder aan de dood ontsnapt was, aan om langere tijd rust te nemen en zijn werkzaamheden pas te hervatten wanneer hij volledig hersteld was. Zijn raadsman gaf hem een soortgelijk advies. Niet alleen omdat de combinatie van de zware last van het ministerschap en het voeren van een langdurig proces, het uiterste van zijn krachten zou vergen, maar ook om de publieke opinie, die zich in de eerste week duidelijk bezig was zich van hem af te keren, weer terug te winnen.

Maar de eigenwijze Erzberger, die gewend was om problemen zo snel mogelijk uit de wereld te helpen, zodat hij zijn aandacht weer op andere zaken kon richten, laptte deze adviezen aan zijn laars. Drie dagen na de aanslag stond hij alweer in de rechtszaal om opnieuw de degens met Helfferich te kunnen kruisen.

Vanaf dat moment ging het mis. Helfferich had maar liefst tweeënveertig gevallen opgevoerd, waarmee hij hoopte te bewijzen dat Erzberger daadwerkelijk op ongeoorloofde wijze zijn politieke en eigen belangen had vermengd. Het werd een uitermate tijdrovende en emotioneel belastende zaak om de angel uit

venijnige insinuaties van Helfferich te halen. In de meeste gevallen lukte dat, maar in een paar niet. Een van de meest opmerkelijke had te maken met Erzbergers relatie met de Duitse rederij Hapag. Toen Erzberger in januari 1919 de Duitse handelsvloot aan de *Entente* overdroeg, in ruil waarvoor de Amerikanen voedselhulp hadden toegezegd, kreeg hij uit de conservatieve hoek al snel het verwijt dat de schepen in weerwil van de geallieerde belofte nooit meer aan de grote Duitse reders zouden worden teruggeven. Erzberger bestreed dat niet alleen, maar kocht, om zijn vertrouwen in de met de *Entente* gemaakte afspraken te tonen, een pakket van honderd aandelen in Hapag voor een gemiddelde prijs van 93 mark per stuk. Helfferich wees er fijntjes op dat toen Erzberger die aandelen kocht, hij als kabinetslid ervan op de hoogte moest zijn geweest dat de Duitse regering in het geheim besloten had om aan de Duitse rederijen forse schadevergoedingen uit te betalen indien de geallieerden de schepen inderdaad niet terug zouden geven. Dat was een duidelijk geval van voorkennis, en hoewel dat toen nog niet strafbaar was, werd het wel als moreel uiterst verwerpelijk gezien. Bovendien vestigde Helfferich er de aandacht op dat na de ondertekening van het verdrag van Versailles, waarin onder andere een paragraaf was opgenomen waarin stond dat Duitsland afzag van het retourneren van de handelsvloot, Erzberger vervolgens als minister van financiën met de Duitse rederijen, waaronder Hapag, onderhandelde over de hoogte van de schadevergoeding. Op Helfferichs vraag of en wanneer Erzberger de aandelen had verkocht, deelde de minister mee dat hij op 26 november 1919, dus ruim een half jaar na de aankoop de aandelen voor 114 mark per stuk had van de hand had gedaan. Helfferich stelde daarop vast dat deze transactie de minister dus ruim tweeduizend mark winst had opgeleverd.

Erzbergers verweer in deze zaak was opvallend zwak. Hij wees de beschuldigingen van de hand met de opmerking dat de koersstijging voor het grootste deel was veroorzaakt door de inflatie, maar dat leverde hem slechts het hoongelach op van de publieke tribune en sarcastisch commentaar in niet alleen de conservatieve media. Erzberger was zwaar aangeslagen door deze ontwikkelingen in de rechtszaal, maar er ook hevig verontwaardigd over dat men op grond van dergelijk vage insinuaties zijn integriteit in twijfel durfde te trekken. Hij leek op dat moment niet meer te beseffen dat het voor een politicus niet voldoende is om juridisch gelijk te krijgen, maar vooral om iedere suggestie van belangenverstrengeling te voorkomen. Had deze zaak op zichzelf gestaan, dan zou de zwaar belaagde minister er misschien nog mee weggekomen zijn, maar toen Helfferich nog zes van dit soort gevallen naar voren bracht, werd het voor Erzberger steeds

moeilijker om zijn blazoen vrij van smetten te houden. Niet alleen in de rechtszaal, maar ook daarbuiten begon het beeld te ontstaan dat de minister meer dan eens de grens tussen maatschappelijk en eigenbelang niet duidelijk had weten te trekken. (14)

8.

Oltwig von Hirschfeld, de jongeman die twee kogels op Matthias Erzberger afvuurde voor hij door omstanders werd overmeesterd, verscheen nauwelijks een maand later, op 21 februari 1920 voor de rechter. Hij had in januari 1919 als lid van een *Freikorps* deelgenomen aan het neerslaan van de opstand van communisten en sociaal-revolutionairen in Berlijn, maar was daarna, zoals zo veel jonge officieren, op dood spoor beland. Het liefst was hij toegetreden tot de nieuwe *Reichswehr* en dat zou ook geen enkel probleem geweest zijn, als het verdrag van Versailles het Duitse leger niet allerlei beperkende maatregelen had opgelegd. Tegenover de rechter verklaarde von Hirschfeld dat hij uit verveling begonnen was kranten en brochures te lezen om antwoord te vinden op de vraag wie verantwoordelijk was voor de uitzichtloze toestand waarin Duitsland zich bevond. Daarbij was hij op gegeven moment de serie '*Fort mit Erzberger!*' van de voormalige vicekanselier Klaus Helfferich tegen gekomen en het lezen van deze artikelen bracht hem tot de rotsvaste overtuiging dat de minister van financiën er hoofdverantwoordelijk voor was dat Duitsland min of meer aan de gende van de geallieerden was overgeleverd. De oproep van Helfferich om van Erzberger af te komen had hij vervolgens nogal letterlijk opgevat, waarna het een kleine stap was naar het plan om aan de politieke carrière van de minister op een gewelddadige manier een eind te maken.

De moeder van von Hirschfeld verklaarde vanuit de getuigenbank dat haar zoon normaal gesproken een lieve jongen was die geen vlieg kwaad deed. Ze citeerde uit een brief van een professor geschiedenis, waarin stond dat alle grote historische daden geheel op eigen houtje door individuen volbracht werden. Ook zijn raadsman zag er geen been in von Hirschfelds actie in een breder historisch perspectief te plaatsen. Weliswaar, zei de advocaat, was de politieke moordaan-slag moreel onjuist, maar in de geschiedenis waren wel meer gevallen bekend waarin een aanslag op een politicus in hoge mate verdedigbaar was, zoals bijvoorbeeld Cicero's strijd tegen Catilina.

Von Hirschfeld zelf toonde geen enkele spijt over zijn aanslag op het leven van de minister. Integendeel, hij voegde zelfs Helfferichs slotartikel aan de bewijsstukken toe, om zijn motief te verduidelijken. Voor zijn falende trefzeker-

heid verontschuldigde hij zich met de opmerking dat het nooit zijn bedoeling was geweest om Erzberger daadwerkelijk van het leven te beroven. Hij wilde de minister alleen zodanig verwonden dat die niet meer in staat zou zijn om zijn ambt uit te oefenen zodat hij Duitsland geen verdere schade meer zou kunnen berokkenen.

Deze woorden vielen bij de rechters kennelijk in goede aarde, want na kort beraad werd de jeugdige delinquent tot achttien maanden gevangenisstraf veroordeeld. In de Erzberger welgezinde pers werd deze straf als belachelijk mild gekwalificeerd en een aantal journalisten merkte op dat dergelijke vonnissen bepaald geen rem zouden zetten op eventueel toekomstige moordaanslagen.

Vrijwel op hetzelfde moment werd in een andere rechtszaal het proces wegens smaad tegen Klaus Helfferich beëindigd. Matthias Erzberger, die het in een aantal gevallen zwaar te verduren had gekregen, toonde over geen enkele door hem ondernomen actie ook maar enige vorm van spijt. In zijn slotwoord zei hij: “Ik heb deze zaal met een zuiver geweten betreden en verlaat het met opgeheven hoofd. Mijn tegenstander heeft bijna mijn hele leven overhoop gehaald, waarbij onvermijdelijk een paar zaken opdoken die louter en alleen terug te voeren zijn op mijn goede karakter: naastenliefde aan de ene kant en vertrouwen in de oprechtheid van hulpbehoevenden aan de andere kant. Men kan mij daarbij hoogstens verwijten dat ik soms te goed van vertrouwen ben geweest. Ik vrees echter dat ik deze schaduwzijde in mijn karakter als een onvervreemdbaar deel van mijn persoonlijkheid mee het graf in zal nemen. Zeker ben ik in bepaalde opzichten voorgelogen en misbruikt. Maar in mijn dienstbaarheid aan het armste deel van de bevolking aarzel ik nooit. Weduwen, wezen, veteranen, oorlogsinvaliden en anderen, waaronder verschillende afgevaardigden, hebben de afgelopen weken aangeboden om hier in de getuigenbank te verschijnen om te kunnen verklaren dat alles wat men op mij aan te merken heeft nog geen tiende pro mille uit maakt van al het goede dat ik heb verricht. Helaas laat de procesgang dit niet toe, maar onomstreden blijft toch dat de onbaatzuchtigheid van mijn politieke handelingen niet ter discussie kan worden gesteld.”

Erzberger bestreed niet dat hij zich een paar keer had ingespannen voor ondernemers met wie hij ook vriendschappelijke betrekkingen onderhield. “Ik beschouwde,” zei hij, “de bemiddelende rol van een afgevaardigde, hoe veel tijd en energie ze ook vraagt, als een van de mooiste kanten van het mijn functie. Hulp bieden, waar anderen niet meer kunnen helpen, is voor mij een grote vreugde geweest en dat zal altijd zo blijven. Zulke hulp heb ik duizenden aange-